

Mateusz Felczak

Uniwersytet SWPS
Instytut Nauk Humanistycznych

SYSTEM, TECHNOLOGIA I WERNAKULARNE INNOWACJE

**Piotr Sitarski, Maria B. Garda, Krzysztof Jajko, *Nowe media w PRL*,
Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2020, ss. 250.**

System, Technology and Vernacular Innovations

Abstract: This review concerns *New Media Behind the Iron Curtain: Cultural History of Video, Microcomputers and Satellite Television in Communist Poland* (original title: *New Media in Polish People's Republic*), a book co-authored by Piotr Sitarski, Maria B. Garda, and Krzysztof Jajko. The publication offers a unique insight into vernacular usages of new technology (videocassette recorders, microcomputers and satellite TV) during the last decades of the Communist rule in Poland. Making the diffusion of innovations theory its basic approach to the subject, the book grounds its claims using rich data including interviews, photographs and documents from the analyzed era. *New Media* presents a comprehensive, case study-focused approach to the analysis of political, economic and social contexts concerning the dissemination, appropriation and application of technological innovations by individual users.

Keywords: new media, innovation, communism, technology, vernacularity

Publikacja autorstwa Piotra Sitarskiego, Marii B. Gardy oraz Krzysztofa Jajko to udana próba wypełnienia luki w refleksji na temat funkcjonowania obiegu nowomediów w okresie PRL-u. Pojemnego i zawartego w tytule pojęcia nowych mediów Autorka i Autorzy używają w kontekście jego „potencjału

społecznościowego”¹, skupiając się w analizach bardzo różnorodnych skądinąd zjawisk na pytaniu o sposoby korzystania z technik medialnych, włączając w to szczególnie ich wykorzystanie

¹ P. Sitarski, M.B. Garda, K. Jajko, *Nowe media w PRL*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2020, s. 19.

pozasystemowe. Konsekwentnemu przyjęciu takiej właśnie perspektywy towarzyszy bogate wykorzystanie przeprowadzonych w ramach projektu badań jakościowych, obejmujących między innymi obficie cytowane w tekście głównym fragmenty przeprowadzonych wywiadów.

Publikacja podzielona została na cztery części, z których pierwsza jest pewnego rodzaju wstępem metodologiczno-historycznym dotyczącym obiegu nowych mediów w PRL-u oraz przybliżeniem podstawowych założeń tej zbiorowej pracy. Głównym pojęciem, które zdaje się ważnym punktem odniesienia dla trójki Autorów, jest dyfuzja innowacji, termin opisany w latach 60. XX w. przez Everetta Rogersa, a później konsekwentnie rozwijany jako sposób ujęcia procesu popularyzacji nowych technologii wśród coraz szerszych kręgów społeczeństwa, od wczesnych innowatorów po zapóźnionych rodzimych adaptatorów. Co znamienne, koncepcja dyfuzji bywa w późniejszych rozdziałach odnoszona również do sytuacji samej Polski okresu schyłkowego PRL-u, kiedy to – jak zauważa Sitarski – poczucie technologicznego zapóźnienia wobec państw kapitalistycznych było wprost identyfikowane w ówczesnych mediach.

W drugim z rozdziałów, podobnie jak we wstępie autorstwa Piotra Sitarskiego, podejmowane są kwestie związane z obiegiem wideo – nośników utrwalających na taśmie magnetycznej dźwięk i obraz. Analiza przebiega w kluczu ewolucji od początkowych eksperymentów z rodzimymi patentami przemysłowymi na zapis magnetyczny aż po popularyzację magnetowidu jako sprzętu

umożliwiającego indywidualną konsumpcję (najczęściej wypożyczanych) filmów. Główny element tego rozdziału stanowi interesująca próba przyjrzenia się pojawiającym się i ewoluującym obiegom eksploatacyjnym, wśród których wyróżniały się kluby fantastyki oraz inicjatywy Kościoła katolickiego. Warto zaznaczyć, że już we wstępie pojawiają się nieoczywiste odniesienia do sygnowanych przez instytucje religijne oraz świeckie dokumentów mających potencjał kształtowania recepcji nowych mediów w ówczesnej Polsce. Nieszablonowy sposób ujęcia szerszego kontekstu związanego z pograniczem filozofii mediów jest zresztą kolejną z ważnych zalet książki, choć niektórzy czytelnicy mogą poczuć się zawiedzeni dość oszczędnym wykorzystaniem, nasuwających się w kontekście omawianej tematyki, koncepcji spod znaku brytyjskich studiów kulturowych czy dorobku Michela de Certeau.

Część trzecia *Nowych mediów w PRL* dotyczy początków obecności mikrokomputerów i jest zorganizowana wokół zestawienia ze sobą komputeryzacji odgórnej (motywowanej instytucjonalnie) i oddolnej, wychodzącej od praktyk indywidualnych użytkowników. Zwraća uwagę silne umocowanie rozważań w szerszym kontekście badań nad początkami komputeryzacji w krajach skandynawskich i u bezpośrednich sąsiadów Polski. Maria B. Garda skupia się przy tym nie tylko na samej podstawie sprzętowej (*hardware*), ale i związanych z nią bezpośrednio praktykach hobbystycznych modyfikacji i przejawami twórczej inwencji w zakresie napraw bądź dostosowywania używanych

sprzętów do realiów ich eksploatacji w Polsce lat 80. XX wieku. W tym podrozdziale dobrze widać kulturotwórczy potencjał mikrokomputerów oraz wytworzenie się powiązanych z nimi praktyk kulturowych, dotyczących zarówno uzyskania do nich dostępu, jak i zakresu ich wykorzystywania. Tutaj jako istotny element pojawiają się gry, które – będąc tekstami kultury znaczącymi dla rozwoju współczesnych polskich obiegów medialnych – zaczynają być obecnie badane w ujęciu historyczno-kulturoznawczym.

Ostatnia część książki, traktująca o procesie upowszechnienia się telewizji satelitarnej, w wymowny sposób wskazuje na prymat kontekstu ekonomicznego nad politycznym czy ideologicznym. Skokowy wzrost liczby użytkowników odbiorników tytułowej dla podrozdziału „telewizji z nieba” powiązany zostaje z rozwojem reklamy (głównie prasowej), lecz głównym czynnikiem pozostaje tu możliwość zakupu odpowiedniego zestawu za złotówki, nie zaś za dolary. Wątek tak mocnego powiązania kapitału społecznego i kulturowego z posiadaniem odpowiedniej ilości dewiz w podrozdziale Krzysztofa Jajko wybrzmiewa chyba najbardziej. Analizowany materiał źródłowy niejako sam sugeruje schemat interpretacji ówczesnych dyskursów budowanych wokół telewizji satelitarnej, a tytuły cytowanych artykułów prasowych – jak „Inwazja z kosmosu”² – przypominają czytelnikom o afektywnym wymiarze omawianych w *Nowych mediach...* technologii. Na tym polu cała publikacja jest świadectwem tego, jak entuzjazm (poparty odpowiednim

kapitałem i żyłką biznesową) czy nawet zachwyty nad nowymi technologiami bywały konsekwentnie przekuwane w skuteczną działalność popularyzującą magnetowidy, mikrokomputery bądź telewizję satelitarną. Chociaż motywacją do podjęcia żmudnej walki o wprowadzenie innowacji technologicznych pod strzechy był często prosty rachunek ekonomiczny, w omawianej książce znajdziemy też mniej oczywiste odpowiedzi na pytania, o cele przyświecające staraniom pionierów i pionierów polskiej rewolucji nowomediowej. Ważne miejsce zajmuje tu element sprawczości. Rozczarowanie cyzelowanymi przez telewizję państwową ersatzami anglojęzycznych programów informacyjnych czy poczucie wykluczenia z postępującej na Zachodzie technologicznej ewolucji sprzętowej sprawiały, że eksperymenty z nowymi urządzeniami i formatami odbioru mediów stawały się namiastką przestrzeni wolności – wolności od państwowej propagandy, ale i wolności do wyboru konsumowanych treści, nawet jeśli ostateczny ich wybór sprowadzał się do obejrzenia kolejnego programu z gatunku *soft porno*³.

Co ważne, przymiotnik „nowe” w omawianej książce odnosi się głównie do mediów, które „wówczas postrzegane były jako nowość”⁴. Konsekwencją takiego ujęcia jest świadome oddanie głosu użytkownikom i użytkownikom omawianych technologii. Diagnozy stawiane w tomie są formułowane zawsze w kontekście indywidualnych relacji i odczuć osób, które aktywnie

² Ibidem, s. 184.

³ Ibidem, s. 185.

⁴ Ibidem, s. 22.

uczestniczyły – czy nawet kształtowały – ówczesny krajobraz obiegu nowych mediów. Powracającymi tematami w całej publikacji są: rodzący się dopiero konsumpcjonizm, technofilia oraz poczucie zapóźnienia⁵, obecne zarówno w wywiadach, jak i przywoływanych materiałach źródłowych z epoki. Ślady wszystkich tych trzech zjawisk widoczne są w obszernie cytowanych relacjach prasowych, wypowiedziach świadków omawianych wydarzeń, a także w oficjalnych dokumentach mających wpływ na obieg nowych mediów. Warto zaznaczyć, że publikację uzupełnia bogaty materiał graficzny, w którym nie brakuje unikatowych zdjęć z prywatnych archiwów czy bardzo niekiedy wymownych wycinków z materiałów reklamowych. Wszystko to składa się na wielowątkowy obraz recepcji, adaptacji i użytkowania nowych mediów w analizowanym wycinku czasu. Skutkiem skrupulatnej aplikacji metod jakościowych jest zidentyfikowanie nie tylko głównych kanałów obiegu i komunikacji nowomediowej, ale też ukazanie całej gamy emocji, nadziei i obaw z nią związanych.

Na wywiadach w największym stopniu opierają się części autorstwa Sitar-skiego i Jajko, oferując przy tym najbardziej „oddolny” wgląd w recepcję i techniki wykorzystania nowych mediów przez konkretne grupy społeczne. Garda najmocniej zarysowuje kontekst makro, konfrontując popularne w obiegu anglojęzycznym teorie medioznawcze z praktyką korzystania z nowych technologii u schyłku PRL-u. Mocną stroną za-wartych w *Nowych mediach...* rozważań

na temat mikrokomputerów są liczne odwołania do najnowszej literatury przedmiotu, ze szczególnym uwzględnieniem jednej z najlepszych publikacji dotyczącej problematyki obiegu mediów cyfrowych w socjalistycznym bloku państw Europy Środkowo-Wschodniej – *Gaming the Iron Curtain* Jaroslava Švelcha⁶.

Całą publikację warto czytać w kontekście świadectw i analiz dotyczących rozwoju praktyk adaptacji, użytkowania oraz modyfikacji technologii w innych krajach socjalistycznych. Analizując cybernetyczne strategie imperium sowieckiego, Benjamin Peters zwracał uwagę na dominację heterarchicznych (uwikłanych w horyzontalne, często nieformalne układy zależności) sieci obiegu wiedzy dotyczącej nowych technologii⁷. Wnioski amerykańskiego badacza są w dużej mierze zbieżne z konkluzjami Autorki i Autorów *Nowych mediów...*: nowoczesne rozwiązania, które postulatycznie miały podlegać odgórnemu, maksymalnie sformalizowanemu i precyzyjnemu planowaniu, jeśli już przenikały do „cywilnego” obiegu, ujawniały z całą mocą niewydolność mechanizmów scentralizowanego wdrażania technologicznych innowacji w wypadku produktów przeznaczonych do codziennego użytku. Książka Gardy, Jajko i Sitar-skiego dostarcza doskonałych dowodów na to,

⁶ J. Švelch, *Gaming the Iron Curtain: How Teenagers and Amateurs in Communist Czechoslovakia Claimed the Medium of Computer Games*, The MIT Press, Cambridge, MA 2018.

⁷ B. Peters, *How Not to Network a Nation: The Uneasy History of the Soviet Internet*, The MIT Press, Cambridge, MA 2016.

⁵ Ibidem, s. 36.

że informatyczne innowacje nie dzieją się w próżni, lecz zawsze mają swój społeczny, polityczny i technologiczny wymiar. Taka konstatacja stanowiła również punkt wyjścia badań nad splotem technologii i polityki w rządzonym przez Salvadora Allende Chile, których pokłosiem jest książka *Cybernetic Revolutionaries*⁸. Na tle tej i podobnych pozycji, które skupiają się na konkretnym regionie i analizują kulturowe aspekty funkcjonowania wybranych nowych technologii, *Nowe media...* wyróżniają się dominacją perspektywy „oddolnej” nad obserwacjami dotyczącymi skali makro. Refleksja obejmująca strukturalne zmiany społeczne ustępuje tu często miejsca indywidualnym przykładom wchodzenia w „kreatywną interakcję” z technologicznymi nowinkami, co pozwala na głębsze zrozumienie bardzo niekiedy oryginalnych sposobów dystrybucji, modyfikacji oraz użytkowania nowych mediów w okresie PRL-u.

Znaczące fragmenty tomu zawierają też nieco bardziej osobisty, mniej suchy czy akademicki komentarz do treści wywiadów lub też samych respondentów – którzy, notabene, nie pozostają anonimowi, a powody ujawnienia personaliów rozmówców zbiegają się z osiągniętym przez to celem zarysowania bardziej humanistycznego tła opisywanych zjawisk i wydarzeń związanych z obiegiem mediów. Z treści tych wywiadów przebija czasem mimochodem *zeitgeist* schyłku PRL-u, a niektóre informacje – jak podawane w anegdotycznej formie fakty,

dotyczące na przykład nadzwyczajnej popularności *Skrzypka na dachu* czy *Rambo*, wyświetlanych podczas przykościelnych projekcji wideo⁹ – dają szansę na interesujący wgląd w gusta ówczesnych kręgów odbiorców nowych technologii. Publikacja oferuje też spojrzenie na szerszy kontekst społeczny i polityczny. Znajdziemy w niej odpowiedź na pytanie o rzeczywisty wpływ embarga obejmującego zachodnie technologie na dostępność różnorodnych mediów w krajach RWPG¹⁰, a także dowiemy się sporo o ewolucji modeli biznesowych powstających na gruncie obrotu nośnikami rozmaitych materiałów wideo. Istotną zaletą jest nie tylko mnogość wykorzystywanych materiałów źródłowych, ale i ich zróżnicowanie – od wyimków z książek wydawnictwa Ministerstwa Obrony Narodowej po artykuły w prasie głównego nurtu. Daje to dostęp do dość kompleksowego katalogu nie tylko fascynacji, ale i lęków powiązanych z wprowadzanymi do Polski nowymi technologiami medialnymi. W omówieniach przywoływanych w książce anegdot czy rysunków satyrycznych wybrzmiewają też paradoksy epoki PRL-u, jak fakt wprowadzenia na warszawskim Ursynowie powszechnie dostępnej telewizji satelitarnej przed założeniem w tamtym regionie nowoczesnej sieci telefonicznej.

W pogłębionej, kulturoznawczej refleksji obejmującej epokę PRL-u nie sposób było uciec od szkieletowego choćby omówienia kontekstu społecznego

⁸ E. Medina, *Cybernetic Revolutionaries: Technology and Politics in Allende's Chile*, The MIT Press, Cambridge, MA 2011.

⁹ P. Sitarski, M.B. Garda, K. Jajko, *Nowe media w PRL...*, op. cit., s. 105.

¹⁰ Ibidem, s. 126.

i politycznego, choć całość książki zdaje się ciążyć raczej w stronę indywidualnych narracji pierwszych użytkowników i wczesnych entuzjastów nowych technologii, bez ambicji kreślenia encyklopedycznie precyzyjnego krajobrazu ówczesnego obiegu mediów na podstawie danych ilościowych. Tych zresztą w odniesieniu do omawianego w publikacji okresu jest niewiele, co zgodnie podkreślają wszyscy współautorzy *Nowych mediów...* Nie oznacza to jednak braku umocowania stawianych tez w analizowanych materiałach źródłowych. Bardzo niekiedy szczegółowe omówienia recepcji nowych mediów w prasie popularnej i fachowej czy programach telewizyjnych uzupełniają dane z przeprowadzonych wywiadów, tworząc razem naprawdę interesującą narrację. Zgromadzone materiały źródłowe obfitują w nieoczywiste informacje o charakterze bez mała anegdotycznym, jak relacje o rodzimjej produkcji anten z wykorzystaniem betonowych matryc¹¹ czy opisy perypetii związanych z symultanicznym tłumaczeniem podczas zorganizowanych projekcji wideo¹². Sprawia to, że poza walorami czysto akademickimi *Nowe media w PRL* są po prostu zajmującą lekturą, w której elementy popularnonaukowe doskonale uzupełniają skrupulatne i drobiazgowo analizy poparte odniesieniami do aktualnej literatury naukowej. Chociaż precyzyjnie zarysowana tematyka poszczególnych podrozdziałów nie sprzyja formułowaniu syntetycznych sądów dotyczących obszarów użytkowania innych obecnych w dobie

PRL-u technologii, na kartach książki znaleźć można uwagi wykraczające poza wąski obszar deklarowanych zainteresowań badawczych. Niejako przy okazji omawiania obiegów kaset wideo pojawiają się na przykład refleksje powiązane z szeroko rozumianą popkulturą, jak ma to miejsce we fragmencie poświęconym ówczesnemu pojmowaniu granic gatunkowych fantastyki czy horroru w odniesieniu do filmów wyświetlanych podczas klubowych projekcji. Autorzy traktują obiegi mediów jako system naczyń połączonych, co zresztą dobitnie podkreślają ich respondenci.

Dostępne w języku polskim publikacje poruszające się w obrębie tematyki archeologii mediów w dużej części dotyczą raczej filozoficznych podwalin historii zapośredniczonej percepcji¹³, technologii i wynalazków związanych z mediami¹⁴ czy refleksji spod znaku niemieckiego medioznawstwa (tu ciekawą pozycją jest przekrojowa książka Dietera Merscha *Teorie mediów*)¹⁵. *Nowe media w PRL* mogą stanowić dobre uzupełnienie i rozszerzenie tych klasycznych ujęć o perspektywę archeologii mediów mocno zanurzonej zarówno w (historycznie udokumentowanej) codzienności, jak i w szerszym kontekście społeczno-politycznym. Odtwarzacze

¹¹ Ibidem, s. 189.

¹² Ibidem, s. 109.

¹³ J. Crary, *Zawieszenia percepcji. Uwaga, spektakl i kultura uczestnictwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009.

¹⁴ S. Zielinski, *Archeologia mediów. O głębokim czasie technicznie zapośredniczonego słuchania i widzenia*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2010; L. Manovich, *The Language of New Media*, The MIT Press, Cambridge, MA 2001.

¹⁵ D. Mersch, *Teorie mediów*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2010.

wideo, mikrokomputery oraz odbiorniki telewizji satelitarnej zostawiły swój nietrywialny ślad w polskiej kulturze wernakularnej, wpływając nie tylko na praktyki odbioru poszczególnych mediów, ale i na język codziennej komunikacji, kształtowany na bieżąco dyskurs codzienności coraz mocniej naznaczonej obecnością nowych mediów w przestrzeni publicznej i prywatnej. *Nowe media w PRL* to ważny, autorski głos komentujący szersze implikacje praktyk związanych z użytkowaniem nowych mediów w bardzo ciekawym, lecz trudnym do kulturoznawczego opisu okresie historycznym. Z perspektywy aktualnego stadium rozwoju nowych mediów ciekawie (choć i nieco złowieszczo) brzmią niektóre deklaracje zwolenników nowych technologii jako katalizatorów aktywizacji społecznej: „(...) integracja jest możliwa wtedy, jeśli ludzie mają z sobą kontakt. (...) Ludzie mogą wzajemnie się sobie przedstawiać, mogą z sobą rozmawiać – na razie przez kamerę i przez kabel. Może jednak te kontakty się przedłużą, może zadzierzną się mocniej, może ludzie przestaną być sobie obcy”¹⁶.

Historia opisanych w książce Sitarskiego, Gardy i Jajko obiegów nowych mediów w dobie schyłkowego PRL-u ukazuje złożoność relacji między oddolnymi a odgórnymi inicjatywami, wydobywając na światło dzienne nie tylko indywidualne historie, ale i zapomniane dziś inicjatywy (mikro) społecznościowe, jak dyskusyjne kluby wideo czy efemeryczne osiedlowe telewizje kablowe. Punktem dojścia jest

„udomowienie” omawianych w książce technologii, a zakres przeprowadzonych badań nie wykracza poza koniec lat 80. XX wieku. Kolejnym krokiem – na pewno nie mniej ciekawym z historycznego punktu widzenia – byłoby przyjrzenie się gwałtownemu rozwojowi importowanych, rodzimych i „adaptowanych” technologii nowych mediów na gruncie polskim. Choć sporadycznie pojawiają się już publikacje podejmujące np. temat początków growego segmentu rodzimej branży komputerowej¹⁷, wciąż wiele zjawisk związanych z recepcją i obiegiem nowych mediów w pierwszych latach gospodarki wolnorynkowej domaga się bardziej systematycznego przebadania. Maria B. Garda odnotowuje z kolei w przypisie świeżo wydaną, istotną publikację podejmującą temat kobiet – inżynierek i informatyczek pracujących z pierwszymi komputerami w Polsce¹⁸. Zainteresowanie społecznym wymiarem archeologii mediów w kontekście Polski i Europy Środkowo-Wschodniej wydaje się ostatnimi laty wzrastać, co stanowi dobry prognostyk dla stopniowego zapełniania białych plam rodzimych nauk o mediach. Na koniec warto odnotować, że omawiana publikacja ukaże się również w tłumaczeniu na język angielski z przedmową Graeme’a Kirkpatricka (pod nieco zmienionym tytułem *New Media Behind the Iron Curtain: Cultural History of Video, Microcomputers and*

¹⁶ P. Sitarski, M.B. Garda, K. Jajko, *Nowe media w PRL...*, op. cit., s. 201.

¹⁷ P. Marecki, T. Cieśliewicz, *Oni migają tymi kolorami w sposób profesjonalny. Narodziny gamedevu w ducha demosceny w Polsce*, Korporacja Ha!art, Kraków 2020.

¹⁸ K. Wasielewska, *Cyfrodziewczyny. Pionierki polskiej informatyki*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2020.

Satellite Television in Communist Poland).

Bibliografia

Crary J., *Zawieszenia percepcji. Uwaga, spektakl i kultura uczestnictwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009.

Manovich L., *The Language of New Media*, The MIT Press, Cambridge, MA 2001.

Marecki P., Cieśliewicz T., *Oni migają tymi kolorami w sposób profesjonalny. Narodziny gamedevu z ducha demosceny w Polsce*, Korporacja Ha!art, Kraków 2020.

Medina E., *Cybernetic Revolutionaries: Technology and Politics in Allende's Chile*, The MIT Press, Cambridge, MA 2011.

Mersch D., *Teorie mediów*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2010.

Peters B., *How Not to Network a Nation: The Uneasy History of the Soviet Internet*, The MIT Press, Cambridge, MA 2016.

Sitarski P., Garda M.B., Jajko K., *Nowe Media w PRL*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2020.

Švelch J., *Gaming the Iron Curtain: How Teenagers and Amateurs in Communist Czechoslovakia Claimed the Medium of Computer Games*, The MIT Press, Cambridge, MA 2018.

Wasielewska K., *Cyfrodziewczyny. Pionierki polskiej informatyki*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2020.

Zielinski S., *Archeologia mediów. O głębokim czasie technicznie zapośredniczonego słuchania i widzenia*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2010.